

Cyrl Hovorun

Ryska ortodoxa kyrkan och kriget i Ukraina

I denna artikel skriver Cyrl Hovorun om hur och varför den ryska ortodoxa kyrkan och dess högste företrädare Kirill, patriark av Moskva och hela Ryssland, stödjer Rysslands krig mot Ukraina. Artikeln fullbordades första veckan i juli 2022 och förutsätter alltså utvecklingen fram till dess.

Kriget i Ukraina – som började i februari 2014 med annekteringen av Krimhalvön och trappades upp i februari 2022 till en nivå vi inte sett i Europa sedan Andra världskriget – kan inte förstås korrekt om vi inte tar dess religiösa dimension i beaktande. Kirill, patriark av Moskva och hela Ryssland, beskriver, helt korrekt, den dimensionen som ”metafysisk”.¹ Denna artikel utforskar några aspekter av det rysk-ukrainska krigets metafysiska dimension. Den försöker också förklara hur och varför den rysk-ortodoxa kyrkan stöder kriget.

Vi ska börja vår undersökning med begreppet ”det offentliga rummet”. Detta begrepp är av avgörande betydelse för att förstå den rysk-ortodoxa kyrkans linje i socio-politiska frågor. Innan bolsjevikernas revolution 1917 hade kyrkan en central plats i det offentliga rummet i Ryssland, även om dess uppgifter var strikt reglerade av staten.

Från det offentliga till det privata rummet

Efter revolutionen i oktober 1917 tvingades kyrkan bort från det offentliga rummet. Detta rum övertogs fullständigt av kommunistpartiet och dess ideologi. Religionen rensades ut ur offentligheten och fick sin plats i människors privata sfär. Men inte heller där gick religionen säker, eftersom den militanta ateismens mål var att helt och hållet få bort religionen, också från sovjetmedborgarnas privatliv.

Efter den kommunistiska ideologins misslyckande och Sovjetunionens

sammanbrott blev det offentliga rummet i det nu självständiga Ryssland tomt. Det gjordes försök att fylla tomrummet med progressiva ideologier, men de lyckades inte väcka entusiasm i det ryska folkets breda lager. Under 1990-talet kämpade de flesta vanliga ryssar för sin överlevnad och brydde sig inte om vilka idéer som skulle kunna förena dem. Idén att det gällde att bli rik så fort som möjligt till varje pris växte fram spontant som ett nytt nationellt ideal.

Vladimir Putin, som fördes till makten år 2000 av den förste ryske presidenten Boris Jeltsin, erbjöd ett socialt kontrakt som byggde på denna idé. Kontraktet innebar framförallt att ge välstånd i utbyte mot lojalitet. Det ryska folket, som verkligen fick uppleva ett tydligt ökat välstånd när Putins blivit president, förväntades tåla vissa inskränkningar i de friheter de fått under Jeltsins tid som president, då de levde under sämre ekonomiska villkor.

Idén om ”den ryska världen”

Men idén om välstånd kunde inte helt och hållet fylla det tomrum som den kommunistiska ideologin lämnat efter sig. Den ryska versionen av denna ideologi betonade starkt att det var skamligt att bry sig för mycket om pengar och materiellt välstånd. När ryssarna nu blev allt rikare behövde de något mer än bara rikedom – de behövde en stor idé som gav dem skäl att leva. Då steg kyrkan fram och svarade på detta behov. Kirill, patriark av Moskva och hela Ryssland, erbjöd

det ryska samhället en ideologi som hade en del gemensamt med den sovjetiska men samtidigt var radikalt annorlunda. Denna ideologi kallas ”den ryska världen.” Innebörden i denna föreställning om ”den ryska världen” är lika svårbestämd och skiftande som dess företrädares ideologiska preferenser. Det går att se fyra stadier i dess utveckling. Det tidigaste stadiet kan vi följa tillbaka till 1990-talet. Till att börja med sågs den ryska världen som del av världens mångfald. Denna ryska värld tänktes kunna bidra till mänskligheten, också globalt, med det bästa den har, framförallt med sin skaparkraft. Den ryska världen sågs, i

”Då steg kyrkan fram och svarade på detta behov”

detta inledningskede, inte som bättre än andra världar utan som deras jämlike. Med andra ord förstods den universalistiskt och inkluderande, inte partikularistiskt och exklusivistiskt.

Föreställningen om ”den ryska världen” utformades som ett redskap för att liberalisera och demokratisera Ryssland. Vid denna tid levde föreställningen om ”den ryska världen” bara i mindre kretsar av intellektu-

ella. Den var elitistisk och vann inte anhängare i folkets breda lager.

En radikal U-sväng

Det andra stadiet i utvecklingen av doktrinen ”den ryska världen” präglades av en rätt radikal U-sväng. Tidigare hade ju tanken varit att Ryssland skulle bidra till den globala civilisationen som en jämbördig partner men nu började ”den ryska världen” förstås som en speciell och, i flera avseenden, överlägsen civilisation. Den sågs inte längre som lik Väst utan uppfattades allt mer som unikt rysk.

Föreställningar om ”den ryska världen” förenades nu också med en lång tradition av rysk exceptionalism, som på engelska kan kallas ”civilisational exceptionalism”. Detta innebär att Ryssland förstås som något större än bara en nation, nämligen en egen civilisation. Denna ryska civilisation är annorlunda än andra civilisationer och är överlägsen dem.

Föreställningen om ”den ryska världen” började också kombineras med begreppet ”suverän demokrati” ett uttryck som etablerades 2006 och ett system som utmärkte Vladimir Putins andra presidentperiod (2004-2008).² ”Suverän demokrati” var, å ena sidan, en sorts demokrati. Å andra sidan var den inte som demokratierna i väst då den blev alltmer ”suverän”, närmast självtillräcklig. Den suveräna demokratin, alltså de politiker som hade ledande positioner i detta system, ansågs sig inte behöva stå till svars för något eller någon, varken i Ryssland eller utanför.

Vid denna tid blev Kreml intresserade av idén om ”den ryska världen” som nu börjat diskuteras i olika officiella och halvofficiella tankesmedjor. Den förblev dock fortfarande en idé utan bred folklig förankring. Den var fortfarande elitistisk och framstår snarast som en sorts intellektuell lek. Större delen av det ryska folket kunde varken begripa vad den handlade om eller identifiera sig med den.

Kirill och ”den ryska världen”

I det tredje stadiet gick den rysk-ortodoxa kyrkan in och fick utveckling-

en av doktrinen ”den ryska världen” att gå snabbare. Detta hände under de sista åren av Aleksij IIs tid som patriark. Den som var drivande i

utvecklingen var metropoliten Kirill som år 2009 efterträdde Aleksij som patriark. När Kirill blivit patriark engagerade han sig helhjärtat för doktrinen ”den ryska världen” samt blev dess främste företrädare och förespråkare.

När kyrkan anammade doktrinen ”den ryska världen” fick denna vissa metafysiska, eskatologiska och messianska inslag. Den ”ryska världen” kunde nu beskrivas som en unik skattkammare fylld av traditionella värden och som ett anti-liberalt och anti-globalistiskt fäste. I detta skede av utvecklingen blev också doktrinen ”den ryska världen” allt mer exklusivistisk och partikularistisk samt allt mindre tolerant mot olikheter. Samtidigt blev den mycket populär bland vanliga ryssar. Rysslands viktigaste medier började göra propaganda för den som nådde ut i hela det ryska samhället. Kreml accepterade den som sin huvudideologi och började tala om ”den ryska världen” med ord som kyrkan varit med om att formulera.

Ukraina ett hot mot ”den ryska världen”

Så blev doktrinen ”den ryska världen” Rysslands ”mjuka makt”. Men denna makt blev allt hårdare och hårdare i takt med att den ryska regimen blev allt mer auktoritär. En avgörande faktor i denna förändringsprocess var händelseutvecklingen i Ukraina vintern 2013 -2015: protesterna på Majdantorget och den ukrainska vär-

dighetsrevolutionen. Dessa ledde till att Viktor Janukovyts korrupta och allt mer auktoritära regim störtades. Kreml uppfattade denna utveckling

”Föreställningen om ”den ryska världen” utformades som ett redskap för att liberalisera och demokratisera Ryssland.”

som att Ukraina försökte lämna den ryska intressesfären, något Kreml såg som ett existentiellt hot mot den ryska världen. Kreml ser nämligen Ukraina som en integrerad del av denna värld.

För att avvärja detta föreställda hot började Ryssland i februari 2014 det krig mot Ukraina som pågår än idag. Krimhalvön annekterades och Donbass invaderades av ryska styrkor, som stöder de självutropade, internationellt ej erkända, ”republikerna” Donetsk och Luhansk. Doktrinen ”den ryska världen” blev den viktigaste inspirationen för de berättelser som skapades för att rättfärdiga detta krig och inspirera människor att kämpa för krigets syften. Rysk propaganda framställde ofta aggressionen mot Ukraina som en kamp mot det ”gudlösa väst” för att frälsa det ”heli-ga Ryssland”.

Den ryska militära expansionen i Ukraina hejdades denna gång genom att Ukraina gjorde motstånd och genom det internationella samfundets försök att hitta en lösning, de så kallade Minskavtalen 2014 och 2015. I det fria Ukraina kom den ryska aggressionen att förknippas med doktrinen ”den ryska världen”. Detta blev ett hot mot den stora Ukrainska ortodoxa kyrkans existens. Denna kyrka betraktades både av Kreml och av Moskvapatriarkatet som en viktig tillgång, som redskap för att utöva inflytande, och de ville inte förlora makt över den. »

Detta är ett av skälen till att kyrkans officiella företrädare slutade tala om "den ryska världen". Det betyder inte att de övergav själva doktrinen – den fanns kvar i deras medvetande. Men det blev ändå en sorts paus efter 2014, en tid då kyrkan inte talade offentligt om "den ryska världen". Uttrycket återkom i Moskvapatriarkatets offentliga retorik när Ryssland trappat upp sitt våld mot Ukraina i februari 2022.

Fjärde stadiet för "den ryska världen"

Rysslands fullskaliga invasion fördömdes av det internationella samfundet. Flera offentliga uttalanden gjordes också internationellt som synliggjorde och bemötte de metafysiska dimensionerna i de föreställningar som fick rättfärdiga invasionen. Ett uttalande kallat "A Declaration on the 'Russian World' (*Russkii mir*) Teaching,"³ publicerades 13 mars 2022 och skrevs under av cirka 1500 teologer från hela världen. Uttalandet blev viralt och citerades i media runt om i världen.

Rysk-ortodoxa kyrkan såg det som nödvändigt att svara på detta teologernas uttalande. Det började med att kyrkans officiella talesperson, Alexander Shchipkov, publicerade en artikel 13 maj 2022 med en titel som på engelska blir "Derussification and a Theological War", alltså ungefär "Avrussifiering och ett teologiskt krig".⁴ I artikeln avvisas teologernas uttalande och nya argument ges som rättfärdigar föreställningar om "den ryska världen". Det är första gången på länge som en officiell kyrkoföreträdare hänvisar till "den ryska världen". Kort tid efter att artikeln publicerats gjorde patriarken själv ett uttalande där han stödde idén om "den ryska världen" i ett tal som hölls 23 maj 2022 sade han att "den ryska världen återigen står i främsta frontlinjen i kampen för den kristna civilisationen."⁵

Att nu återigen "den ryska världen" återopas och stöds i offentlig retorik är typiskt för det fjärde stadiet i utvecklingen. Detta är också den

mest våldsamma och exklusivistiska utformningen av den någonsin. En viktig skillnad mellan det tredje och det fjärde stadiet är att i det tredje stadiet tillerkändes det ukrainska folket och dess kultur viss rätt att existera. I detta fjärde stadium erkänns inte denna rätt. Nu ses Ukraina bara som en antirysk fantasi som måste elimineras.

Timofey Sergeytsev, en politisk expert som står Kreml nära, uttryckte den uppfattning många i det ryska etablissemangen har om Ukraina i en artikel vars titel blir i översättning "Vad Ryssland måste göra med Ukraina". Artikeln publicerades av nyhetsbyrån RIA Novosty 3 april 2022. Sergeytsev hävdar där att ett avnazifierat land – här syftar han på Ukraina – inte kan vara självständigt. Han skriver också att namnet "Ukraina" inte kan användas som namn på en helt avnazifierad stat eller ett territorium som befriats från en nazistisk regim.⁶

I detta det fjärde, slutliga, stadiet har doktrinen "den ryska världen" nått den mest extrema graden av exceptionalism och exklusivism. Kanske är det bara Nazityskland som tidigare gått så långt. I likhet med Nazityskland har den ryska världen blivit enhetlig, monolitisk, monopoliserande. Där utrotas all mångfald, såväl kulturell som politisk och religiös.

Kyrkan och kriget i Ukraina

Den ryske patriarken, som är den främste talespersonen för "den ryska världen", har också från krigets allra första dagar varit en av krigets främsta försvarare. Han chockade världen med sina predikningar och offentliga uttalanden, där han helhjärtat stödde den ryska aggressionen mot Ukraina.

Ett exempel är från Förlåtelsens söndag, 6 mars 2022. Denna söndag är i det ortodoxa kyrkoåret den sista av de söndagar som föregår fastan, "Stora fastan" med de ortodoxa kyrkornas språkbruk. På denna söndag förklarade patriarken de militära handlingarna i Donbass genom att avvisa "gayparader" som, enligt

honom, utgör "ett av de så kallade värden" som de som gör anspråk på makt över världen idag erbjuder människor.⁷ Patriarken ställer också ständigt "den ryska världen", som då närmast beskrivs som ett stort förråd fyllt av goda värden, mot globala onda krafter som patriarken aldrig namnger men som han antar vill förstöra dessa världen. Därigenom främjas en dualistisk, polariserande, förståelse av världen.

Eftersom den ryska ortodoxa kyrkan är strikt hierarkiskt uppbyggd, med en enda person, patriarken, som den som uttrycker dess åsikter om politiska och andra allmänt angelägna frågor, så verkar den ryska ortodoxa kyrkan också vara enad i sitt stöd för kriget. De som har en annan uppfattning måste tåga, annars straffas de för sin olydnad. Det finns de som inte delar patriarkens uppfattningar, såväl bland vanliga församlingspräster som högre upp i den kyrkliga hierarkin, men de vågar i de allra flesta fall inte säga sin mening. Det är bara ryska biskopar verksamma utanför Ryssland som offentligt uttalat sitt motstånd mot kriget. Ett exempel är metropoliten Markus⁸, verksam i rysk-ortodoxa kyrkan utanför Ryssland, ett annat är metropoliten Innocentius (Innokentij)⁹ av Litauen.¹⁰

Några präster fördömde också kriget i ett offentligt uttalande 1 mars 2022.¹¹ Det hade undertecknats av cirka 300 präster, vilket är mindre än en procent av Moskvapatriarkatets prästerskap. Flera av undertecknarna är också verksamma utanför Ryssland. Uttalandet är ganska allmänt hållet. Samtidigt finns det enskilda präster som mycket tydligt fördömer Rysslands aggression mot Ukraina. Två av dem, Ioann Burdin och George Edelshtein, är präster i Kostromastiftet.¹² De präster som gör mer djärva uttalanden förföljs av ryska staten. Andra förföljs bara av sina kyrkliga överordnade.

"Kändispräster" stöder kriget

De allra flesta företrädarna för den rysk-ortodoxa kyrkan, såväl församlingspräster som de som finns högre

upp i hierarkin, stöder kriget och sin patriarks retorik. Ett stort antal av dem är också ganska passiva och uttalar sig inte offentligt. Det finns dock en aktiv minoritet som är rätt våltaliga i sin retorik till stöd för kriget. Dessa krigsförespråkare är inte rädda för att straffas av sina kyrkliga överordnade. Motsatsen är faktiskt fallet: de får uttala sig på bästa sändningstid och de får stora rubriker i såväl kyrkans medier som i ryska statsmedier. De blir en sorts kändisar.

En sådan kändis, fader Artemy Vladimirov, uttryckte sitt stöd för kriget 3 mars 2022.¹³ Han förklarade då att den ryska aggressionen mot Ukraina var Rysslands krig mot ”det kollektiva väst”. Enligt hans tolkning utför de ryska styrkorna en specialoperation med syftet att hålla Nürnberggrättegångar i hela Europa. Syftet är alltså att ”avfacistifiera” hela Europa, rensa hela Europa från fascismen. Det handlar, menade han, om en global operation där Ryssland, som alltid, befriar världen från fascismen.

En välkänd rysk lekfolksteolog, professorn vid Moskvas teologiska akademi, Aleksej Osipov, har också varit tydlig om hur han ser på kriget. Han hävdar att det han kallar ”de åtgärder Ryssland nu vidtagit mot Ukraina” – alltså Rysslands aggression mot Ukraina – är nödvändiga. Han tackar till och med Gud för att Ryssland i sista stund lyckats starta detta krig, innan avgrunden öppnade sig.¹⁴ Därigenom upprepar han en vanlig uppfattning i rysk propaganda, nämligen att Ryssland handlat i förebyggande syfte, alldeles innan Ukraina skulle angripa Ryssland.

På liknande sätt har ärkebiskopen av Styvkar, Pitirim (Volochnikov) hävdade att Rysslands syfte är att rensa både Ukraina och Ryssland, samt att den som slår till först inte alltid har fel. Han jämför detta nutida krig med det krig under medeltiden då Kiev förstördes av några ortodoxa härskare. Då, menar han, belägrades Kiev vid flera tillfällen också av ryska furstar, men det berodde på att folket i Kiev begått orättfärdiga handlingar.

Det är, menar han, samma sak idag, eftersom folket i Kiev är delaktiga i nynazistisk verksamhet. Därför rättfärdigar, menar biskop Pitirim, det förflutna helt det Ryssland och Putin gör nu. Pitirim avslutar sina historiska utläggningar med att lovprisa Putin. Då säger han att allt Putin gör är rätt men säger också att han själv är en övertygad monarkist och att han gärna, om Gud gav honom möjligheten, skulle sätta kronan på Putins huvud.¹⁵

Patriarken Kirills eget aktiva engagemang i att stödja Rysslands krig mot Ukraina, samt detta att han censurerat röster som talat mot kriget och givit mycket plats för röster som stöder kriget i ryska kyrkans media, har lett till allt större motsättningar i kyrkan. Det mesta av detta märks inte utåt, och så är det särskilt i Ryssland. Utanför Ryssland har dock delar av Moskvapatriarkatet allt mer tagit avstånd från Moskva.

Rysk-ortodoxa kyrkan i Ukraina bryter med Moskva

Det allra mest kraftfulla och viktigaste uttrycket för avståndstagandet gäller den ovan nämnda rysk-ortodoxa kyrka i Ukraina som legat under Moskvapatriarkatets jurisdiktion¹⁶ och utgjort en stor del av den rysk-ortodoxa kyrkan.¹⁷ Den är också det största trossamfundet i Ukraina. Denna kyrka upprätthöll enheten med Moskva trots allt, till och med efter Rysslands aggression 2014. Patriarken Kirills tydliga stöd för upptrappningen av kriget våren 2022 tvingade dock kyrkan att bryta bandet med Moskva. 27 maj 2022 beslöt dess biskopar, vid en synod och med majoritet, bland annat att stryka alla referenser till rysk-ortodoxa kyrkan i sina stadgar. I framtiden ska inte heller kyrkans högsta företrädare godkännas i Moskva. I praktiken innebar detta att den rysk-ortodoxa kyrkan i Ukraina förklarade sig som en autokefal, självständig kyrka.

Kyrkan förlorar trovärdighet

Andra delar av den rysk-ortodoxa kyrkan utanför Ryssland började

också försöka hålla större avstånd till Moskva. Den kyrka som på engelska kallas *Russian Orthodox Church Outside Russia* (ROCOR), och som 2007 återförenats med Moskvapatriarkatet genom Vladimir Putins förmedling, utsätts nu för påtryckningar från många av sina medlemmar att bryta förbindelsen med Moskvapatriarkatet.¹⁸ Vissa församlingar, till exempel den i Amsterdam¹⁹ och vissa grupper av präster, bland annat i Litauen²⁰ tar avstånd från Moskva och underställer sig andra jurisdiktioner såsom det ekumeniska patriarkatet.

De rysk-ortodoxa börjar också allt mer förlora sin trovärdighet i det ryska samhället. Kyrkans viktigaste målsättning, som gav patriarken Kirill skäl att stödja Kreml och kriget, är att kyrkan ska återfå den centrala platsen i det offentliga rummet. Nu står kyrkan inför hotet att inte kunna nå detta mål. Dess stöd för kriget i Ukraina kommer istället göra att kyrkan utestängs från det offentliga rummet.

CYRIL HOVORUN

Professor i ecklesiologi, internationella relationer och ekumenik vid Enskilda Högskolan Stockholm

*Artikeln är del av forskningsprojektet *Religion and the Wars of the 21st Century: Mapping the Narratives, Examining the Causal Factors, Understanding Teleology*. Projektet finansieras av universitetet i Sankt Gallen, Schweiz, och leds av dr. Tornike Metreveli som även är knuten till Lunds universitet.

*Översättning från engelska och viss bearbetning: Hanna Stenström. Då översättaren inte har kunskap om ryska och ukrainska samt om korrekt svensk transkribering av exempelvis namn på dessa språk, har en del namn övertagits i den form de har i den engelska originaltexten. Översättaren har eftersträvat att använda etablerade svenska namnformer om dessa går att finna via Internet men det har sannolikt inte lyckats i alla fall, vilket beklagas.

Noter

1. I en predikan 6 mars 2022 som publicerats av Moskvapatriarkatets hemsida. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>
2. Hovurun använder här på engelska begreppet "sovereign democracy". Jag översätter "soverän demokrati" då detta är en fullt möjlig översättning rent språkligt men också därför att det används i en vetenskaplig rapport, Wilhelm Konnander *Ryssland, En soverän demokrati? En studie om folkstyrelse och statsmakt i förfall*, utgiven av Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI, 2008. Rapporten är ännu tillgänglig på internet. *Översättarens anmärkning*.
3. <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>
4. <https://www.pnp.ru/politics/derusifikaciya-i-teologicheskaya-voyna.html>
5. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249.html>
6. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
7. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>
8. https://www.haz.de/politik/russisch-orthodoxe-kirche-wa-rum-sind-gebete-munition-metropolit-mark-WHWA3PWSK-BC2ZJE57NARAHHCY4.html?fbclid=IwAR1hZ_8TcJnJd6gIK-Hbz7HBershHr80H1Kdp-k6R6TN-MaXFpe8fjCHylUVE
9. I artikelns engelska text ges metropolitens namn som "Innokentiy", ett ord som genom en Googlesökning visar sig betyda "innocent", "oskyldig" I en svensk text, Anders Strindberg *En översikt över den rysk-ortodoxa kyrkans Moskvapatriarkat som påverkansoperatör*, publicerad av FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut, tillgänglig på Internet, bär metropoliten namnet Innocent. Jag finner det mer rimligt att använda Innocentius som svensk namnform, särskilt som det är ett namn vi använder för ett antal påvar. *Översättarens anmärkning*.
10. <https://www.delfi.lt/en/culture/lithuanian-orthodox-church-condemns-russias-war-against-ukraine.d?id=89734111>
11. https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdFQ1A3BQaEEQR-744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/view-form?edit_requested=true
12. <https://cne.news/artikel/1083-two-russian-priests-continue-opposition-to-church-and-kremlin>
13. https://www.youtube.com/watch?v=yC5KHszwo-o&ab_channel=%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8B%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B8
14. regnum.ru/news/polit/3544084.html
15. <https://ahilla.ru/z-arhiepis-kop-pitirim-vo-loch-kov-ya-by-sam-vo-zloz-hil-ko-ronu-na-golovu-putinu/>
16. De senaste åren har det funnits två stora ortodoxa kyrkor i Ukraina. Båda har formellt haft namnet ukrainsk-ortodoxa kyrkan, men bara den ena har stått kvar under Moskvapatriarkatet.. Ovan beskrivs alltså hur under 2022 också denna kyrka bröt med Moskva. Se exempelvis <https://svenska.yle.fi/a/7-10017047>; <https://www.dagen.se/nyheter/2022/05/28/historisk-brytning-med-den-rysk-ortodoxa-kyrkan/Oversattarens-anmarkning>.
17. originaltexten återges kyrkans namn på engelska som "the Ukrainian Orthodox Church under the jurisdiction of the Moscow Patriarchate (UOC MP). *Översättarens anmärkning*.
18. See <https://publicorthodoxy.org/2022/04/20/untie-knot-rocor-mp-unification-act/>
19. <https://nltimes.nl/2022/03/13/russian-priests-amsterdam-leave-moscow-patriarchate#:~:text=The%20Russian%20Orthodox%20parisforsoka%20in,Netherlands%20to%20grant%20canonical%20dismissal>
20. <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1726399/lithuanian-orthodox-priest-defrocked-for-bid-to-break-away-from-moscow>